

A Comparative Exegetical Study of the Term *Naffāthāt*: A Critique of the Feminine-Referent Interpretation*

Marziyeh Rostamian

Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran. Email: m.rostamian@imamreza.ac.ir

Research Article

Abstract

Among Qur'anic exegetes, the interpretation of the term *naffāthāt* in the verse, “and from the evil of the witches, who blow on knots” (Qur'an 113:4), has long been regarded as a challenging exegetical issue. Determining the meaning of this term and identifying its referents within the context of the verse has generated a wide range of interpretive opinions, as exegetes have approached it through diverse cultural, linguistic, and theological perspectives. In many exegetical works, the referent of the term has been restricted to “female sorcerers,” an interpretation that appears to be influenced more by the social and cultural contexts of exegetical traditions than by the linguistic conventions of the Qur'an itself. The data for this study were collected through library-based research. By examining the lexical roots of the term, analyzing its Qur'anic usage, conducting a systematic review of authoritative exegetical sources, and applying the principles of Arabic linguistics alongside extra-textual analysis, this study seeks to establish a more precise and substantiated understanding of both the meaning and referent of the term. The findings indicate that, when the intensive function of the tā' (-ah) in *naffāthah* is taken into account, interpreting this suffix as an indicator of intensification is more consistent with the rules of the Arabic language as well as with textual and extra-textual evidence. Accordingly, the term does not merely denote a physical or sensory act; rather, it signifies the subtle psychological influence of words and satanic insinuations within the context of sorcery, an influence that is not confined to any particular gender.

Keywords: *Naffāthāt*; Comparative Exegesis; Lexical Analysis; The Intensive Function of the *Tā'* (-ah); The Assumption of a Feminine Referent.

* Received 16 November 2025; Received in revised from 23 December 2025; Accepted 19 February 2026; Published online 30 March 2026

Cite this article: Rostamian, M. (2026). A Comparative Exegetical Study of the Term *Naffāthāt*: A Critique of the Feminine-Referent Interpretation. *Comparative Interpretation Research*, 12(1), 19-42. <https://doi.org/10.22091/ptt.2026.14575.2554>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The term *naffāthāt* in the fourth verse of Sūrah al-Falaq, “and from the evil of the witches, who blow on knots” (Qur’an 113:4), has generally been interpreted by early exegetes as an allusion to women practicing sorcery. This interpretation derives largely from the cultural, social, and theological contexts of early exegetes, as well as from prevailing beliefs concerning sorcery and the role of women therein, rather than from the linguistic conventions of Arabic or from historically verifiable evidence concerning the period of revelation. The significance of examining this term lies in the fact that an accurate understanding of it is essential both for elucidating the intended meaning of the verse and for clarifying the relationship between Qur’anic language and cultural presuppositions. Such an inquiry may also contribute to a more accurate understanding of the representation of women in sacred texts. In many well-known exegetical works, *naffāthāt* has been interpreted as “women who blow on knots” or “women practicing sorcery,” whereas other scholars, relying on linguistic analysis, have questioned this gender-specific attribution.

A significant methodological problem is that many exegetes have attributed a feminine meaning to the term *naffāthāt* without undertaking a comprehensive examination of the various functions of the *tā’ marbūṭah* in Arabic. Linguistic evidence demonstrates that this marker may, in certain contexts, indicate intensification, emphasis, repetition, or a non-gendered characteristic rather than grammatical femininity. The originality of the present study lies in linking lexical and morphological analysis with exegetical investigation and in critically reassessing prevalent interpretations.

The methodology of this study is descriptive-analytical and based on library research. Within this framework, the views of lexicographers, exegetes, and grammarians are collected and compared, after which the structure of the term *naffāthāt* and its probable function within the verse are analyzed.

Research Findings

An examination of exegetical opinions concerning the verse indicates that the common interpretation of *naffāthāt* as “women practicing sorcery” represents only one possible understanding and lacks definitive linguistic support. Lexical investigations reveal that the root *naṭṭh* denotes blowing accompanied by a slight emission of saliva, or an influential breath directed toward something. Within the context of sorcery and incantation, it refers to an act intended to produce psychological effects or to induce harm through suggestion. Accordingly, the term fundamentally denotes an action rather than the gender identity of the agent performing it.

Furthermore, a morphological analysis of the term *naffāthāt* demonstrates that the presence of the *tā’ marbūṭah* does not necessarily indicate genuine grammatical femininity. In Arabic, this marker may serve functions other than denoting gender, including intensification, repetition, and the formation of active participles or highly emphatic descriptive forms. In light of the context of the verse and its relationship to the other manifestations of evil mentioned in Sūrah al-Falaq, the evidence supports the

view that *naffāthāt* refers to persistent and effective agents of evil—agents who cause harm through enchantment, psychological suggestion, and mental manipulation.

A comparison of exegetical perspectives further demonstrates that some gender-oriented interpretations have been shaped by social contexts and historical attitudes rather than by the unequivocal indications of the Arabic language. By contrast, interpretations emphasizing intensity and repetition in the term are more consistent with both linguistic evidence and the Qur'anic context. On this basis, it may be concluded that *naffāthāt* in this verse refers to the concealed and persistent force of evil operating through acts of sorcery, with the primary emphasis being on the infliction of harm through psychological and verbal influence rather than on any restriction to women.

Another significant finding of the present study is that, within the structure of Sūrah al-Falaq, this term forms part of a network of external and internal evils alongside the *ghāsiq* and *ḥasad* (envy). From this perspective, it conveys a broad and inclusive meaning. Restricting the term to a particular gender therefore diminishes both its semantic scope and the exegetical precision of the verse. Consequently, the interpretation proposed in this study exhibits greater coherence from both a linguistic and a contextual Qur'anic perspective.

Conclusion

A more detailed analysis of the findings indicates that the *tā'* in *naffāthāt* functions primarily as a marker of intensification within the morphological structure of the word rather than as an indicator of grammatical femininity. This interpretation is more consistent with textual and extra-textual analyses grounded in linguistic semantics. The *tā'* thus signifies the intensity and repetition of the act of *nafth* rather than the gender of its agent.

Moreover, an analysis of the transmitted reports concerning the circumstances of revelation and a comparison with other exegetical narrations indicate that restricting the term to “women practicing sorcery” lacks strong linguistic and narrational support. Rather, such an interpretation appears to reflect patriarchal assumptions and the social conventions prevalent during the periods in which many exegetes lived. This finding underscores the importance of reexamining Qur'anic interpretation through semantic approaches and of distinguishing between the Qur'anic text itself and historically conditioned, gender-oriented readings. Such an approach can contribute to correcting gender-based misreadings in Qur'anic interpretation.

References

- Bukhārī, Muḥammad ibn Ismā'īl. (1407 AH). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Edited by Muṣṭafā Dīb al-Bughā. Dār Ibn Kathīr. [In Arabic].
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1420 AH). *al-Taḥf al-Kabīr (Maḥāṣin al-Ghayb)*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic].
- Ibn 'Aqīl, 'Abdullah ibn 'Abd al-Raḥmān. (1421 AH). *Sharḥ Ibn 'Aqīl 'alā Alfiyyat Ibn Mālik*. Dār al-Fikr. [In Arabic].

- Şādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1406 AH). *al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān bi al-Qur'ān wa al-Sunnah*. Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic].
- Sharī'atī Mazīnānī, Muḥammad Taqī. (n.d.). *Tafsīr-i Navīn*. Daftar-i Nashr-i Farhang-i Islāmī. [In Persian].
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1422 AH). *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān (Tafsīr al-Ṭabarī)*. Hajar Publications. [In Arabic].
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1352 SH). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Mu'assasat al-A'lamī. [In Arabic].
- Ṭanṭāwī Jawharī. (1425 AH). *al-Jawāhir fī Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic].
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1407 AH). *al-Kashshāf*. Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic].

مطالعه تفسیری تطبیقی واژه «نَقَّات» با تأکید بر نقد انگاره مونث دانستن مصداق واژه*

مرضیه رستمیان

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام، مشهد، ایران. رایانامه: m.rostamian@imamreza.ac.ir

چکیده

در میان مفسران قرآن، تبیین مفهوم واژه «نَقَّات» در آیه «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» (فلق: ۴) از مواضع چالش‌برانگیز تفسیری به‌شمار می‌آید. بررسی دقیق معنای این واژه و شناسایی مصداق آن در سیاق آیه، همواره با تنوع آرای تفسیری همراه بوده است. به‌گونه‌ای که مفسران براساس پیش‌زمینه‌های فرهنگی، زبانی و اعتقادی خویش، برداشت‌هایی متفاوت ارائه کرده‌اند. در بسیاری از تفاسیر، مصداق این واژه به «زنان ساحر» منحصر شده است. تحلیلی که بیش از آنکه ریشه در قواعد زبانی قرآن داشته باشد، از زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی دوره‌های تفسیری تأثیر پذیرفته است. این پژوهش، از طریق مطالعه کتابخانه‌ای تلاش می‌کند در چارچوب معناشناسی زبانی و از طریق مراجعه به معاجم لغوی معتبر، منابع تفسیری متقدم و متأخر و کتب روایی و تاریخی، به تحلیل نظرات مفسران پرداخته و بر همین اساس تفسیر معتبرتر و مستندتر را ارائه دهد. در این پژوهش در ابتدا نقش صرفی تاء مدور در واژه «نَقَّات» تبیین شد و در ادامه دیدگاه‌های تفسیری و تاویلی مفسران مورد بررسی قرار گرفته است. سه مصداق زنان ساحر، زنان اغواگر و نفوس و ارواح شرور که با تمرکز بر تانیث بودن تاء مدور است، در تفاسیر پُر تکرار می‌باشند. با توجه به بررسی‌های زبانی، تاریخی، فرهنگی و اجتماعی، هیچ‌کدام وجهت علمی صحیح را دارا نبوده و بیشتر بازتاب ذهنیت مردسالارانه و ساخت‌های اجتماعی عصر مفسران است اما در نظر گرفتن کارکرد مبالغه برای تاء مدور در «نَقَّات»، با قواعد زبان عربی و تحلیل‌های متنی و فرامتنی سازگارتر است. بنابراین باید گفت مقصود از این واژه، عمل صرفاً فیزیکی یا حسی نیست بلکه نمادی از تأثیر پنهانی و روانی کلمات و القانات شیطانی در بستر سحر است که با شدت و مداومت انجام می‌شود، امری که به جنسیت خاصی اختصاص ندارد.

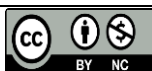
کلیدواژگان: تفسیر تطبیقی، سوره فلق، نَقَّات، تاء مدور "ة"، انگاره مونث بودن.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵ | بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

استاد: رستمیان، مرضیه. (۱۴۰۵). مطالعه تفسیری تطبیقی واژه «نَقَّات» با تأکید بر نقد انگاره مونث دانستن مصداق واژه، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۱)، ۴۲-۱۹. <https://doi.org/10.22091/PTT.2026.14575.2554>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

واژه «نَفَاثَات» در آیه چهارم سوره فلق «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ»، یکی از اصطلاحات قرآنی است که مفسران در طول تاریخ تفسیر، در معناشناسی و تعیین مصداق دقیق آن دچار اختلاف نظر شده‌اند. در نگاه غالب مفسران متقدم، این واژه به‌عنوان کنایه‌ای از «زنان ساحر» تفسیر شده‌است. این برداشت بیشتر ریشه در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و عقیدتی مفسران متقدم و باورهای رایج درباره سحر و نقش زنان در آن دارد نه الزامات ساخت واژگان زبان عربی و تاریخ قطعی زمان نزول. در نتیجه شناخت مصداق واژه «نَفَاثَات» به‌ویژه نقش تاء مدور (ة) در ساختار واژه، به سؤال‌های زبانی مهمی منجر می‌شود که مهمترین آن، این است که آیا این ساختار صرفی واژه فقط نشانگر جنسیت فاعل است یا به‌معنای مبالغه شدت و تکرار فعل «نفث» در مصداق می‌باشد؟ بررسی دقیق این واژه از آن جهت اهمیت دارد که فهم درست آن، نه تنها به شناخت مصداق در آیه خاص کمک می‌کند بلکه در ترسیم نگرش قرآن به تصویر زن در متون مقدس نیز تاثیرگذار است. بازخوانی این واژه می‌تواند به بازتعریف نگاه قرآن به پدیده «نفث در عقد» فراتر از برداشت‌های تفسیری موجود که گاه مقتضای ساخت زبانی تاریخی و معناشناختی قرآن نیست، منجر شود و پایه‌ای مستحکم برای بازخوانی متون قرآنی با رویکردی زبانی و تاریخی فراهم آورد که از تحمیل پیش‌فرض‌های فرهنگی دور باشد و زمینه‌ای را برای درک صحیح پیام‌های معنوی و اخلاقی آیات فراهم آورد.

پژوهش حاضر، تلاش خواهد کرد به این پرسش اصلی پاسخ دهد که صحیح‌ترین مصداق واژه «نَفَاثَات» در آیه چهارم سوره فلق با نظر به دیدگاه‌های مفسران و بهره‌گیری از قواعد زبان عربی و تحلیل‌های متنی و فرامتنی چیست و این تعبیر در بافت زبانی و تفسیری قرآن چه دلالتی دارد؟

این پژوهش، با اتخاذ رویکرد معناشناسی زبانی به‌صورت کتابخانه‌ای و از طریق مراجعه به معاجم لغوی معتبر، منابع تفسیری متقدم و متأخر و کتب روایی و تاریخی به تحلیل نظرات مفسران پرداخته و در نهایت با ارزیابی دقیق قواعد زبانی، تاریخچه تفسیری و زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی، سعی دارد تا معنای اصیل واژه «نَفَاثَات» را از چارچوب‌های جنس-محور خارج کرده و با روشی علمی به‌سوی فهم معتبرتر و مستندتر از واژه هدایت کند.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های انجام‌شده در رابطه با آیه ۴ سوره فلق را در چند دسته می‌توان دسته‌بندی نمود: دسته اول، به بررسی شان نزول بیان‌شده در منابع شیعه و اهل سنت برای سوره پرداخته‌اند. سیدموسوی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای علمی-پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی تاثیر سحر بر پیامبر اسلام (ص) در صحیح بخاری و صحیح مسلم با توجه به شان نزول معوذتین» روایاتشان نزول مطرح‌شده ذیل آیه را تحلیل

کرده و نشان داده‌اند که اگرچه روایت در منابع حدیثی اهل سنت آمده اما از دیدگاه شیعه از قطعیت تاریخی برخوردار نیست. آنان تأکید می‌کنند که شان نزول سوره فلق بیشتر بر جنبه استعاذه و پناه‌جویی از شرور تأکید دارد.

دسته دوم، پژوهش‌هایی با تمرکز بر مفهوم سحر و اصال‌ت آن به انجام مطالعات تطبیقی در این حوزه به انجام رسیده‌است. ملکی (۱۴۰۴) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل تطبیقی مبانی نظری عرفان و جادو در ادیان ابراهیمی» در مجله ادیان و عرفان، به بررسی مبانی جادو در ادیان ابراهیمی پرداخته و خلعت‌بری (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «دیدگاه اسلام و یهود درباره سحر» نتیجه می‌گیرد که هر دو دین، سحر را نوعی انحراف از توحید می‌دانند، هرچند در چگونگی تبیین ماهیت آن اختلافاتی جزئی وجود دارد.

نجنی (۱۴۰۴) در مقاله «افسانه افسون‌شدن پیامبر (ص) در سوره فلق: تفسیر تطبیقی علامه طباطبایی و محمد صادقی تهرانی» در مجله پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، بعد از بررسی کلی مفاهیم سوره فلق، نگاه قرآنی استاد صادقی تهرانی را در باب افسون‌شدن پیامبر از نگاه علامه طباطبایی اصیل‌تر و قرآنی‌تر می‌داند.

افزون بر این، پژوهش‌های معناشناسی قرآنی جدید (پاکتچی، ۱۳۹۹) تأکید دارند که بررسی مفاهیم و واژه‌های قرآنی باید در بسترهای فرهنگی، زبانی و آیینی زمان نزول قرآن صورت گیرد.

با وجود انجام پژوهش‌های متعدد در باب سحر و سبب نزول معوذتین، هنوز مطالعه‌ای معناشناختی با رویکرد تحلیل تطبیقی تفاسیر، درباره واژه «نَفَّاثَات» انجام نشده‌است.

مفهوم‌شناسی

واژه «نَفَّاثَات» در آیه چهارم سوره فلق، صورت جمع مونث صیغه مبالغه «نَفَّاثَات» بوده و از ریشه ثلاثی «نَفَثَ» (ن ف ث) اشتقاق یافته‌است. در نخستین فرهنگ ریشه‌محور عربی، العین، این ریشه به معنای «دمیدن آرام» (إذا نفثت الشيء برفق) تبیین شده و «نَفَّاثَة» به دمیدن نرم همراه با افسون‌گری به‌ویژه در گره‌ها، معنا شده‌است (فراهیدی، ۱۹۸۸، ج ۸، ص ۱۱۰). جوهری نیز «نَفَثَ» را در تعبیر «نَفَثُ الْكَلَامِ فِي أذْنِهِ» به معنای درگوشی گفتن یا سخن محرمانه دانسته و آن را متمایز از «نَفَّلَ» (آب دهان انداختن) معرفی کرده‌است؛ هرچند در معنای لغوی به «نفخ» (دمیدن) شباهت دارد و غالباً در بستر سحر و افسون‌گری بکار رفته‌است (الجوهري، ۱۹۸۷، ج ۵، ص ۱۹۰۳).

از منظر لغت‌شناسان دیگر، این ریشه به «دمیدن آرام» یا «نفخ ضعیف» همراه با صدای خفیف دلالت دارد که در زمینه افسون‌گری (رُقی) نیز مورد استفاده بوده‌است (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج ۵، ص ۴۰۴). ابن منظور، «نَفَثَ» را دمیدن همراه با اندکی آب دهان دانسته و به کارکرد آن در عملیات سحر اشاره کرده‌است (ابن منظور، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۹۰؛ نیز ر.ک: همان، ابن فارس، ۱۹۹۱، ج ۵، ص ۴۰۴). به همین ترتیب، ازهری در تهذیب اللغة عمل «نَفَثَ» را مشابه دمیدن ساحران هنگام خواندن افسون‌ها توصیف می‌کند (الازهری، ۲۰۰۱، ج ۱۵، ص ۲۰۳).

راغب اصفهانی نیز آن را ملایم‌تر از «نفخ» دانسته و کاربرد اصلی آن را در بستر سحر و افسون ذکر کرده است (راغب، ۲۰۰۳، ص ۸۰۵).

از سوی دیگر، در اغلب زبان‌های سامی، ریشه «N-P-Š/N-P-Th» به حرکات دهانی همراه با خروج هوا یا مایعات دلالت دارد. به عنوان نمونه؛ در زبان اوگاریتی، npš به معنای «لرزاندن» یا «پراکندن» آمده است که با عمل دمیدن ساحران بر گره‌ها همخوانی دارد (دل المولته و سانمارتین، ۲۰۰۳، ج ۱، صص. ۶۶۲-۶۶۳).

برای جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از معنای لغوی «نَفَّاثَات»، با توجه به همراهی این واژه با کلمه «عقد»، به بررسی معنای «عقد» نیز پرداخته خواهد شد. «عقد» جمع «عقده» از ریشه (عَقَدَ) که معنای اساسی آن محکم‌کردن و سخت‌بستن است و منظور از «عقده»، موضوع بستن و محکم‌کردن است. (فراهیدی، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۱۴۰؛ جوهری، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۵۱۹) راغب اصفهانی معنای (عقد) را، گره‌زدن و جمع‌کردن اطراف، در اجسام سخت می‌داند. عقد در معنای نسبی و اصطلاحی، پیمان و تصمیم‌گرفتن است و عَقْدَةُ چیزی است که در معنای اصطلاحی، زن افسونگر آن را می‌بندد و به معنای قصد و تصمیم است (راغب، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۵۷۷).

در تفسیر نوین از قول شیخ محمد عبده در معنای اصطلاحی «عقده» آمده: «ما می‌دانیم که «عقد» و «عقده» همان گره یا گره‌زدن در نخ یا ریسمانی است و به هر چیزی گفته می‌شود که ایجاد رابطه می‌کند یا آن را استوار می‌سازد. مثل اینکه خداوند رابطه شرعی میان زن و شوهر را «عقده النکاح» نامیده است یا ایجاب و قبول در معامله را «عقد بیع» می‌نامند.» (شریعتی، بی تا، ج ۱، ص ۴۱۸).

ابومسلم اصفهانی مصداق عقده در این آیه را عزم و رای می‌داند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۸۶۶). در رابطه با الف و لام در «النَّفَّاثَات» هم آمده که یا برای عهد است به معنی اینکه با جادوگران آشنایی و عهدی وجود داشته و مخاطب نسبت به آنها ناآگاه نبوده است و یا برای استغراق است، به معنی اینکه این لام و الف اشاره‌ای است به شمولیت شر و فراگیربودن آن نسبت به تمامی افراد و سوسه‌گر. یعنی وسوسه‌گران شرورند و با بدی، سرشت و طبیعت‌شان آغشته شده است و لذا از همگی آنها باید به خدا پناه برد (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۳۰، ص ۲۸۲).

بر این اساس، معنای لغوی «نَفَّاثَات» با توجه به همنشینی آن در کنار دو واژه «شر» و «عقد»، به نوعی عملی فیزیکی و حسی، دمیدن را به نماد تاثیر روانی منفی با نتیجه شر تبدیل می‌کند. راغب اصفهانی در این زمینه توضیح می‌دهد: «الَّتْفُ فِي الْعَقْدِ اسْتِعَارَةٌ لِلتَّأْثِيرِ الْخَفِيِّ فِي النَّفْسِ»؛ بدین معنا که «نفث در گره‌ها» استعاره‌ای از تاثیر پنهان بر نفوس است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۷۷).

علامه در تفسیر المیزان در مورد این آیه به نوعی تاثیر سحر اشاره کرده است و نظیر این آیه در تصدیق تاثیر سحر، آیه ۱۰۲ از سوره بقره، در داستان هاروت و ماروت است که می‌فرماید: «فَيَعْلَمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَ مَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» (طباطبایی، ۱۳۵۲ش، ج ۲۰، ص ۳۹۳).

در ادامه برای تکمیل مفهوم نفث، ریشه «نفخ» را که از نظر معنا و ساختار حروف، مرتبط با نفث می‌باشد، مورد بررسی قرار می‌دهیم. معنای اساسی «نفخ»، خارج کردن باد از داخل [چیزی] است، بصورتیکه بعد از آن راحتی و علاج (درمان) پدید می‌آید (ابن منظور، بی‌تا، ج ۳، ص ۶۲) و راغب، نفخ را به معنای دمیدن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۱۶) دانسته است. در اصطلاح متکلمان و فلاسفه اسلامی، نفخ صور عبارتست از: افاضه روح و انشاء حیات که موجب بعث و حشر اجساد است. البته نفخ، به جز همراهی با واژه صور (حاقه/۱۳) در همیشگی با واژه‌هایی چون فرمان دمیدن در دَم‌های آهنگری توسط ذی‌القرنین (کَهف/۹۶)، دمیدن حضرت عیسی (ع) در مجسمه پرنده برای زنده کردن آن (آل عمران/۴۹)، دمیدن الهی در وجود حضرت مریم (س) برای تولد حضرت عیسی (ع) (انبیاء/۹۱)، دمیدن پروردگار از روح خود در آدم (سجده/۹؛ حجر/۲۹) که همانطورکه مشخص است همه به نوعی در مصداق خیر بکار رفته‌اند و به نوعی با معنای اساسی و لغوی آن، که راحتی و علاج بیان شده، مرتبط می‌باشد. درحالی‌که ریشه نفث همانطورکه بررسی شد، در سیاق و همراهی شر و ایجاد شر است و همین نکته تمایز این دو واژه را در فرهنگ قرآنی رقم می‌زند که در نتیجه خیر و شر بودن آن است.

نتیجه آنکه بررسی ریشه‌شناختی و لغوی «نَفَاثَات» نشان می‌دهد این واژه علاوه بر معنای اساسی دمیدن آرام، دارای معنای نسبی با بار معنایی فرهنگی و آیینی است که به رفتار افسون‌گرایانه یا تاثیر روانی شرورانه جهت آسیب بر جسم و روح انسان اشاره دارد. در این چارچوب، قرآن در آیه مذکور به شکلی موجز، به یکی از روش‌های کهن سحر (دمیدن بر گره‌ها همراه با افسون یا سحر) ارجاع داده و آن را به عنوان منبعی از شر معرفی کرده است.

تحلیل صرفی

کلمه «نَفَاثَات» جمع کلمه «نَفَاثَة» است. در اینکه تاء مدور اضافه شده به انتهای واژه «النَّفَاثَة» چه نقش صرفی دارد، در میان صاحب‌نظران اختلاف نظر وجود دارد ولی در دیدگاه غالب، واژه «النَّفَاثَة» را مبالغه از اسم فاعل، از ریشه ثلاثی نفث و بر وزن «فَعَال» می‌داند و «ة» را نشانه مونث بودن واژه می‌دانند که پایه در قواعد ادبیات عرب نیز دارد. (رج: صافی، ۱۴۱۱، ص ۴۲۸)

اما برای بررسی علمی‌تر و دقیق‌تر، نیاز است انواع تاء مدوره (ة) در زبان عربی، تبیین شود. امیل یعقوب در کتاب موسوعه النحو و الصرف و الاعراب، انواع مختلف تاء را به شرح زیر آورده است:

۱. تاء تانیث: از مشهورترین انواع تاء مدوره است که اگر به کلمه‌ای اضافه شود، نشان‌دهنده

مونث بودن آن کلمه است و نشانه تانیث لفظی کلمه است. مانند: فاطمة

۲. تاء تعریب: این نوع تاء، دلالت بر کلمات عجمی دارد که وارد زبان عرب شده‌اند و اصطلاحاً

بدان تعریب می‌گویند. مانند: کیلجۀ از کیلج که دلالت می‌کند بر مکیال در عراق.

۳. تاء تمییز: این نوع تاء، دلالت دارد بر اینکه یکی از افراد آن جنس را متکلم اراده کرده است. مانند: تمرّة (یک خرما)
 ۴. تاء عوض: این نوع تاء دلالت بر این می‌کند که یک حرف از کلمه موجود، حذف شده است. مانند: صفة که اصلش وصف بوده است.
 ۵. تاء مبالغه: این نوع تاء، دلالت بر نوعی مبالغه برای اسمش می‌نماید. مانند: علامة
 ۶. تاء نسبت: این تاء، به صیغ منتهی الجموع ملحق می‌شود. مانند: اشاعة
 ۷. تاء نقل وصفیه به اسمیه: این تاء، زمانی که صفتی مونث به جای اسم استفاده می‌شود و حالت اسمی می‌گیرد، استفاده می‌شود مانند: الجميلة
 ۸. تاء جمع و کثرت: تاء، گاهی جمع و کثرت را می‌رساند و برای تمییز «اسم جمع» از واحد بکار می‌رود. مانند: کماة و کما
 ۹. تاء وحدت: دلالت بر واحد می‌کند در مقابل جنس و نوع: مانند: تمرّة و تمر (جنس خرما دلالت بر کل نوع)
 ۱۰. تاء بدل از حرف آخر: مانند بدلیت تاء از واو در غیراطراد. مانند: تجاه از کلمه وجه.
 ۱۱. تاء مرة و نوع: تائی که به مصدر اضافه می‌شود و تکرار و نوع را می‌رساند؛ این نوع تاء به مصادر مجرد و مزید ملحق می‌گردد. مانند: جلسة (امیل، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۱۱-۲۱۳)
- از میان یازده نوع مطرح شده برای تاء مدور، به نظر می‌رسد تانیث، مبالغه و نقل، با توجه به ساختار صرفی و معنای واژه «نفاثة» و سیاق آیه و سوره، محتمل‌تر به نظر می‌رسد.
- تانیث**
- تاء مدور از علامت‌های تانیث در زبان عربی است که سیبویه و به تبع او، اجماع نحویون بر این دیدگاه اتفاق نظر دارند. (رج: سیبویه، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۳۷) و در اغلب موارد تاء در همین معنا بکار می‌رود و این قالب و ساختار پذیرفته شده‌ای در میان ادبیات عرب می‌باشد.
- گروه قابل توجهی از مفسران با نظر بر همین استدلال، معتقدند تاء اضافه شده به انتهای واژه «نفاثة» بر مونث بودن کلمه دلالت دارد (رج: صافی، ۱۴۱۱ق، ص ۴۲۸) که با کاربرد رایج تاء مدور، منطبق است و مفسران بر همین مبنا مصادیقی چون زنان ساحر و زنان اغواگر را در تبیین واژه مطرح کرده‌اند که در ادامه در بخش بررسی احتمالات تفسیری به تفصیل و نقد و بررسی آنها پرداخته خواهد شد.

مبالغه

در زبان عربی، تاء مدورگاهی تنها برای مبالغه و تأکید معنوی در واژه‌ها بکار می‌رود، حتی در مواردیکه واژه موردنظر مذکر است و از نظر کاربرد نیازی به تانیث ندارد. این کاربرد یکی از مباحث مطرح در علم صرف و بلاغت عربی است. این مطلب در آثار متقدم زبان عربی مانند الکتاب سیبویه، مطرح شده است: «وقد تزداد التاء للمبالغة، نحو: علامة، راویة، نسابة» (سیبویه، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۷۴). براساس این توضیح، تاء در این نمونه‌ها، نه برای تانیث بلکه برای تقویت معنا افزوده شده است. نکته قابل توجه آن است که این صفات می‌توانند برای مذکر و مونث به‌طور یکسان بکار روند. چنانکه گفته می‌شود: «زیدٌ علامةٌ» و نیز «هندٌ علامةٌ» ابن‌عقیل نیز در شرح ابن‌عقیل، این نکته را تأیید می‌کند و آن را از ویژگی‌های صرفی زبان عربی می‌داند (ابن‌عقیل، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۸۸).

استفاده از پسوند ثابت (ة) برای دستگاه معنایی خاص (شدت)، به‌عنوان یک پدیده فرمتیک (Pattern-Based) در زبان عربی شناخته می‌شود. از همین رو عالمان صرف و نحو، زمانیکه این پسوند بر کلمه‌ای که به‌طور ذاتی مونث نیست اضافه می‌شود، صریحاً می‌گویند که این حالت «مبالغه» است نه «تانیث» (سیبویه، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۷۴؛ سباوی، بی‌تا، ص ۱۱۹). جالب توجه این است که استفاده از پسوندهایی شبیه «ة» که معمولاً بار معنایی سطح بالاتر را به واژه می‌دهند، در زبان‌های سامی نیز کاربرد داشته‌اند. (باب ۴/۲، Fiebras, A. (2020).

در رابطه با چرایی استفاده از تاء، در جهت مبالغه معنا در واژه نفاثة، می‌شود اینگونه تحلیل نمود که چون واژه نفاثة به‌طور ذاتی مونث نیست، می‌توان تاء را در معنایی غیرتانیث استفاده کرد و از طرفی برای تأکید بر آسیب‌رسان بودن شر نفاثة، همانطور که سیاق سوره فلق از آن حکایت می‌کند، نیاز به استفاده از قالبی برای تقویت، کثرت و شدت صفت است که مبالغه‌بودن تاء، این معنا را می‌رساند.

براساس این توضیح، «تاء» در این نمونه‌ها، نه برای تانیث بلکه برای تقویت معنا و بیان کثرت یا شدت ویژگی افزوده شده است. این نوع تاء، بر اسم از آن جهت وارد می‌شود که دلالت بر مبالغه بیشتر بر صفت دلالت‌کننده در آن اسم کند. برجستراسر معتقد است تاء اضافه‌شده در ساختار مبالغه گاهی برای تأکید بر معنای ذم است مانند لَحَانَة (دارای خطا در گفتار) و گاهی برای مدح مانند علامة. (برجستراسر، ۱۹۸۲، ۱۱۴)

در تفسیرالفرقان در تأیید این ساختار صرفی آمده است: تاء موجود در «النَّفَاثَات» دلالت بر مبالغه مضاعف است، همانگونه که «النافث» به‌معنای دمنده است، «النَّفَاثَة» به‌معنای بسیار دمنده یا مداومت‌کننده بر نفث می‌باشد. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۳۰، ص ۵۶۰؛ شریعتی، بی‌تا، ص ۴۱۵) این ساختار نشان می‌دهد که در بافت قرآنی نیز، «تاء» گاهی معنای مبالغه و شدت را القا می‌کند نه الزاماً تانیث حقیقی.

طنطاوی نیز با پذیرش مبالغه‌بودن تاء در تفسیر خود، این دیدگاه را پذیرفته و معتقد است «نَقَّاثَات» بر گروه‌های مختلف مونث و مذکر دلالت دارد (طنطاوی، ۱۹۹۷، ج ۱۵، ص ۵۵۴). البته ایشان در مقام بیان معنای تاویلی مصداق نفائثه، دایره مصداقی آن را توسعه داده و آن را بر هر عملی که پیوندها و مقاصد خیر را از بین ببرد، گسترش می‌دهد که شامل حوزه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و غیره می‌شود. (طنطاوی، ۱۹۹۷، ج ۱۵، ص ۵۵۴)

تاء نقل وصفیه به اسمیه

این تاء، زمانی که صفتی مونث به جای اسم استفاده می‌شود و حالت اسمی می‌گیرد، کاربرد دارد. مانند: الجمیلة به جای الحدیقة الجمیلة.

در زبان عربی، گاهی صفتی که به‌طور ضمنی به جنس مونث اشاره دارد، به جای اسم بکار می‌رود و به یک اسم موصوف تبدیل می‌شود و از آن لحظه که صفت، این نقش اسمی را می‌گیرد، تمام قواعد اعرابی همانند اسم‌های عادی بر آن اعمال شده و صرف می‌شود (الصبان، بی تا، ج ۱، ص ۱۱۹). مانند الجمیلة به جای الحدیقة الجمیلة. در این حالت صفت باید به صورت واضح مونث باشد و معمولاً با اضافه شدن تاء، تانیث را می‌رساند. برای استفاده اسمی، صفت باید به صورت مستقل (بدون موصوف) باشد یا در ترکیب اضافی بکار رود. (الصبان، همان). در آیه چهارم سوره فلق «من شر النفاثات» اگر نفائثه را صفتی در نظر بگیریم که بر موصوف مونثی دلالت دارد و تاء اضافه شده بر نفائثه در حقیقت بر موصوف مونث حذف شده، دلالت دارد؛ در این صورت موصوف نفائثات را باید مونث در نظر گرفت که مستند معتبر و یقینی بر مونث بودن موصوف نفائثه وجود ندارد و قبول این دیدگاه (مونث بودن موصوف)، در واقع پیروی از احتمال ظنی است. از طرف دیگر چون اسم تفضیل، خود دارای ساختار و کاربرد اسمی نیز می‌باشد، ضرورتی برای کاربرد تاء (نقل وصفیه به اسمیه) برای نفائثه باقی نمی‌ماند.

بررسی دیدگاه‌های تفسیری و تاویلی مفسران

در این بخش از مقاله، به دسته‌بندی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران خواهیم پرداخت. البته با نظر به احصاء انجام شده، دیدگاه‌های مفسران را می‌توان با نظر به تفسیری و تاویلی بودن موارد زیر دانست:

زنان ساحر

صاحبان این دیدگاه، معتقد به تانیث بودن تاء در واژه نفائثه بوده و در توجیه این دیدگاه (زنان ساحر)، نظراتی را مطرح کرده‌اند. در این دیدگاه «نَقَّاثَات» را معادل «السواحر؛ زنان ساحر» می‌دانند (طبری، ۱۴۲۲ق، ج ۲۴، ص ۷۵۰؛ طباطبایی، ۱۳۵۲ش، ج ۲۰، ص ۳۹۲؛ مکارم، ۱۳۷۴ش، ج ۲۷، ص ۴۶۱) و یکی از عمده دلایل تانیث آن را علاقه‌مندی و گرایش بیشتر زنان به سحر می‌دانند. (طباطبایی، همان) مفسران دیگر نیز، قریب

به‌همین معنا را در تفاسیر خود ذکر کرده‌اند. (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۲۵۷؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۳۳۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۵۰۵؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۳۴۸؛ سیدقطب، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۴۰۰۷). در ادامه به نقد و بررسی این دیدگاه خواهیم پرداخت.

زنان اغواگر

فخررازی با تکیه بر دیدگاه ابومسلم اصفهانی از مفسران قرن سوم، معتقد است که زنان می‌توانند رای و تصمیم مردان را به سمت عزم و رای خود میل دهند. او معتقد است نفث (دمیدن همراه با آب دهان) بر روی گره، باعث نرم‌شدن و راحت‌بازشدن گره می‌شود و زنان به جهت نفوذ خاصی که در مردان از طریق عشق و محبت دارند، می‌توانند در عزم و تصمیم مردان تاثیر گذاشته و رای آنها را به رای دیگر تبدیل کنند. (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۷۳) این دیدگاه که مبتنی بر تانیث‌بودن تاء در نفثه می‌باشد، در ارائه معنای اول (دمیدن در گره به جهت نرم‌شدن) مبتنی بر معنای لغوی نفث می‌باشد اما در مقام بیان تاویل عبارت، با تاثیرپذیرفتن از زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی موجود در زمان مفسران مقدم (مانند ابومسلم) که در ادامه مقاله به تفصیل آن پرداخته خواهد شد، با فاصله‌گرفتن از معنای اساسی و حتی استعاری، مصداق تاویلی واژه را زنانی می‌دانند که با اعمال فریبنده، باعث ربودن قلوب مردان می‌شوند و از این طریق در عزم راسخ آنها خلل ایجاد کرده و آنها را از تصمیم‌های استوار باز می‌دارند و به گناه، فساد و جنایت می‌کشانند (ر.ک؛ میبدی، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۶۷؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۰، ص ۸۶۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۸۲۱)

نقد و بررسی دیدگاه‌های مفسران مبتنی بر مونث‌بودن مصداق نفثات

بررسی دیدگاه‌های مطرح‌شده در تفاسیر ذیل آیه، حاکی از استقبال بیشتر مفسران از تانیث‌بودن تاء با مصداق زنان ساحر یا اغواکننده است و این دیدگاه تا آنجا بر فهم آیه تاثیرگذار بوده است که مترجمان مطرح قرآن، از جمله الهی قمشه‌ای، مشکینی، گرم‌رودی، رضایی، شعرانی، «نَفَاثَات» را با عباراتی چون زنان افسون‌گر، زنان سحرکننده و غیره ترجمه کرده‌اند. در ادامه به بررسی دلایلی می‌پردازیم که باعث اقبال مفسران به این دیدگاه شده است:

الف: ظاهر صرفی واژه

جمع مونث سالم‌بودن ظاهر واژه، سبب شده بسیاری تاء را صرفاً نشانه تانیث بدانند و در تبیین مصداق واژه «النَّفَاثَات»، زنان ساحر یا اغواگر را مطرح سازند ولی همانگونه که بررسی شد تاء مدور در زبان عربی دارای یازده کاربرد می‌باشد که حداقل سه مورد آن مخصوصاً مبالغه در زبان عربی برای واژه کاملاً متصور و پذیرفته شده است.

ب: تاثیر شان نزول در فهم تفسیری

در برخی منابع روایی اهل سنت، شان نزول سوره فلق را به دختران لبیدبن اعصم نسبت داده‌اند (ابن عجبیه ۲۰۱۰، ج ۸، ص ۳۷۶؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۶، ص ۵۸۵؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۵۳۸؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۳۳۵؛ واحدی، التفسیر البسیط، ج ۲۴، ص ۴۶۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۷۴) و آن را مستند به روایتی از ابو عبیده می‌دانند (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۷۴؛ بغوی، همان؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۶۵۰) اما با جستجو در منابع روایی متقدم اهل سنت، مصدري برای این قول پیدا نشد و به نظر قول صحیحی نمی‌باشد. آنچه در کتب صحیح اهل سنت آمده، انتساب این روایت به خود لبید است. با این مضمون که فردی از اهل کتاب با نام لبیدبن اعصم، پیامبر اکرم (ص) را سحر نموده و سحر در ایشان اثر گذاشته و وجود مبارکشان بیمار گردید. این روایات در اصلی‌ترین منابع روایی اهل سنت یعنی صحیح بخاری و صحیح مسلم از عایشه روایت شده است (بخاری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۱۹۳؛ نیشابوری مسلم، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۹۰۰). عده‌ای مثل صاحب عمدة القاری این جریان را مرتبط با نزول سوره فلق و ناس دانسته‌اند (بدرالدین عینی، بیتا، ج ۱۵، ص ۹۸).

اما حتی به روایت لبید هم نقدهایی جدی وارد است و از نظر امامیه و برخی از مفسران اهل سنت و متکلمین معتزله مردود است. (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳۰، ص ۵۴۸؛ مراغی، بی‌تا، ج ۳۰، ص ۲۶۸؛ طالقانی، ۱۳۶۲ش، ج ۴، ص ۳۱۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۸، ص ۳۰۳؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۳۴؛ طبرسی، ۱۴۰۸؛ ج ۱۰، ص ۸۶۶)

تائید مردود بودن روایت، آیه ۶۷ سوره مائده است: «يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ». در این آیه، به آن حضرت وعده حفظ از انسان‌ها داده شده است. همچنین امامیه معتقد است که در نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، سحر تاثیر نداشته و اینکه ایشان مأمور به استعاذه شده، دلالت ندارد که سحر در وجود شریفش تاثیر نموده بلکه استعاذه از قبیل دعا است مثل «رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا» و اگر نسبت سحر به پیامبر اکرم صحیح باشد، کلام کفار نسبت به رسول اکرم که ایشان را مسحور می‌نامیدند، صحیح می‌بود: «نَحْنُ أَغْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَى إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا» (الاسراء: ۴۷). (امین، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۳۶۳)

ج: رواج سحر در میان زنان در فرهنگ عربی

برخی از مفسران معتقدند که در نزد عرب، غالباً زنان از سحر پیروی کرده و با آن همراهی می‌کنند (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۵۵۰؛ طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۲۰، ص ۳۹۳) و از همین رو «نفاثات»، جمع مونث آمده است.

اما در بین آیات قرآن، روایات و منابع تاریخی، مستندی که به رواج سحر به صورت گسترده در میان زنان دلالت کند، یافت نشد درحالی‌که واژه سحر یکی از اصطلاحات پرکاربرد قرآن با بسامد ۶۴ بار می‌باشد که از رایج‌ترین کاربردهای آن نسبتی است که به گفتار و معجزات پیامبران جهت انکار معجزات و ادعای نبوت آنها می‌دادند و البته در معنای استفاده از روش‌هایی برای برهم‌زدن روابط بین همسران (۱۰۲/بقره) نیز استفاده شده است (رج: حسینی امین، ۱۳۹۸، ص ۱۲۷ تا ۱۵۹) که در هیچ کدام تأکید خاصی بر حضور و وجود زنان در فرآیند سحر چه به عنوان انجام‌دهنده یا پذیرنده وجود ندارد.

گزاره‌های تاریخی (نک: اشقر، ۱۴۲۲، ۱۴-۱۳) و برخی از آیات قرآن (بقره: ۱۰۲) نشان از آن دارد که کاربرد سحر پیشینه گسترده‌ای داشته و همان‌طور که بیان شد تقریباً از اولین تهمت‌هایی که به پیامبران می‌زدند، اتهام سحر بوده است (ذاریات: ۵۲). امام حسن عسکری (ع) در روایتی به رواج سحر پس از نبی خدا حضرت نوح (ع) اشاره می‌کنند (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۶۷) تا آنکه حضرت سلیمان (ع) برای تقابل با این پدیده، تمام مستندات و نوشته‌های آنان را جمع‌آوری و مخفی نمود اما پس از وفات ایشان، آنها را پیدا نموده و به ترویج آن پرداختند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۶۱). از آغاز رسالت حضرت موسی (ع) نیز مقابله با ساحران از اصلی‌ترین چالش‌های نبوت ایشان بوده است (طه: ۴۴؛ اعراف: ۱۱۶ و غیره).

اعراب قبل از اسلام در مقایسه با سایر ممالک و سزمین‌ها مانند سریانیان، مصریان و یونانیان، چندان به سحر اقبال نشان نمی‌دادند و در میانشان بیشتر، کهانت رونق داشت (اشقر، ۱۴۲۲، ۴۴). در جزیره العرب، عرب قواعد سحر را از یهودیان ساکن آن سرزمین فراگرفته بودند (جوادی علی، ۱۴۲۲، ج ۱۲، ص ۳۱۶). در عصر ظهور پیامبر اکرم (ص) نیز یهودیان برای مبارزه با دین اسلام، از علوم غریب همچون سحر استفاده می‌کردند و برای اینکه به این کار مذموم رنگ دینی بدهند، آن را به برخی پیامبران بزرگ همچون سلیمان (ع) اسناد می‌دادند (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۹۲) اما شاهد تاریخی بر رواج سحر به طور خاص در زنان به دست نیامد.

از سوی دیگر اگر سحر در میان زنان رواج گسترده‌ای داشت تا آنجا که خداوند مصداق نفاثات را در سوره فلق، منحصر در زنان می‌دانست در اینصورت، باید احکامی خاص زنان، در موضوع گرایش و انجام سحر در شریعت مطرح می‌شد درحالی‌که این چنین احکامی در اسلام وجود ندارد. در اسلام با اصل پدیده سحر به جهت کفرآمیز بودن آن برخوردهای شدیدی صورت گرفت و حکم ساحران، قتل دانسته شد و خلیفه دوم دستور قتل ساحران را به کارگزاران خود در سراسر بلاد اسلامی صادر نمود (سجستانی، بی تا، ج ۲، ص ۵۲۸-۵۲۹؛ ابن حنبل، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۹۰). در روایات زیادی حرمت شدید سحر و تعلیم و تعلّم آن بیان شده است و روشن می‌شود که از دیدگاه اسلام، سحر و جادو آنچنان مطرود و منفور است که آن را در حکم کفر دانسته‌اند و در آیه مربوط به هاروت و ماروت از سحر به عنوان کفر یاد شده است (بقره: ۱۰۲). همچنین در روایتی از حضرت امیر علیه السلام

آمده است: «مَنْ تَعَلَّمَ شَيْئاً مِنَ السِّحْرِ فَلَيْلًا أَوْ كَثِيرًا فَقَدْ كَفَرَ وَكَانَ آخِرُ عَهْدِهِ بِرَبِّهِ وَ حَذُّهُ أَنْ يُقْتَلَ إِلَّا أَنْ يُتُوبَ: حضرت علی (ع) فرموده است: کسی که چیزی از سحر بیاموزد، کم باشد یا زیاد، کافر شده است و این پایان ارتباط او با خداست و حد او این است که کشته شود مگر اینکه توبه کند» (حمیری، ۱۳۷۱، ص ۴۶۶). و از پیامبر اکرم (ص) نقل شده: «سَاحِرُ الْمُسْلِمِينَ يُقْتَلُ وَ سَاحِرُ الْكُفَّارِ لَا يُقْتَلُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ لِمَ لَا يُقْتَلُ سَاحِرُ الْكُفَّارِ؟ قَالَ: لِأَنَّ الشَّرْكَ أَعْظَمُ مِنَ السِّحْرِ لِأَنَّ السِّحْرَ وَ الشَّرْكَ مَقْرُونَانِ: پیامبر خدا (ص) فرمود: ساحر مسلمانان کشته می‌شود ولی ساحر کفار کشته نمی‌شود. گفتند: ای پیامبر خدا! چرا ساحر کفار کشته نمی‌شود؟ فرمود: چون شرک از سحر بزرگتر است و شرک و سحر به هم نزدیکند» (حرّ عاملی، ج ۱۲، بی تا: ۱۰۶).

مرحوم آیه الله خویی از بعضی نقل می‌کند که مراد از ساحری که حکم آن قتل است، کسی است که سحر را برای خود شغل و حرفه قرار دهد ولی آن را ردّ می‌کند که در روایت پیامبر (ص) سحر با شرک نزدیک هم شمرده شده است (ر.ک: خویی، بی تا، ج ۱: ۲۶۷). رسول خدا می‌فرماید: «مَنْ مَشَى إِلَى سَاحِرٍ أَوْ كَاهِنٍ أَوْ كَذَّابٍ يُصَدِّقُهُ بِمَا يَقُولُ فَقَدْ كَفَرَ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ: هر کس به سوی جادوگر یا کاهن یا دروغ‌گویی برود و گفتارش را تصدیق کند، به کتاب خدا کافر شده است» (قمی، بی تا، ج ۱: ۶۰۵).

همانطور که مشاهده می‌شود، در تمام این روایات و احکام، فرد مرتکب به سحر، به لفظ مذکر آمده که می‌تواند شامل مذکر و مونث باشد و نشان‌دهنده رواج این مسئله، در بین هر دو جنس است حال چه ضرورت تاریخی، زبان‌شناسی یا دینی ما را ملزم به پذیرش تفسیری می‌کند که «نَفَاثَات» را صرفاً زنان می‌داند به خصوص آنجا که ضرر فوق، از جانب هر دو جنس جامعه را تهدید می‌کند و محدود کردن معنا به زنان، فهم جامع و چندلایه آیه را محدود می‌سازد. پس این ادعا که به جهت گرایش زنان به سحر در آن عصر، باعث شده پروردگار «نَفَاثَات» را به صورت مونث آورد، ادعایی بدون دلیل است.

د: تاثیرگذاری گفتمان مردسالارانه در تفسیر

در دوران متقدم، تولید تفسیر قرآنی مکتوب، امتیازی بود که عالمان بزرگ به آن اهتمام می‌ورزیدند. در این میان هرچند حضور زنان در انتقال احادیث پیامبر به نسبت، قابل توجه می‌باشد اما مشارکت زنان در تولید دانش دینی خصوصاً در حوزه تفسیر در دوره متقدم به شدت محدود است و شاید از همین روست که تفاسیر مربوط به آن دوران، در بسیاری از موارد بدون در نظر گرفتن نیازها و نگاه‌های کرامت‌محور به زنان بوده است. (رج: مهریزی، ۱۳۸۵، ۳۵) بنابراین ضروری است در پژوهش‌های تفسیری معاصر، میان «نصّ قرآنی» و «خوانش‌های تاریخی» تمایز نهاده شود زیرا استمرار برخی برداشت‌های مردگرایانه از آیات قرآن در طول قرون متمادی، بیش از آنکه ناشی از ماهیت متن مقدس باشد، بازتاب ساختارهای فرهنگی و ذهنیت مردسالارانه مفسران است.

درواقع چنین قرائت‌هایی، محصول اجتماعی زمانه آنان است نه ذات وحی الهی (ر.ک: صادقی، ۱۳۹۸؛ رحمانی، ۱۴۰۱، ص ۵۵-۸۰).

در آیات متعددی از قرآن کریم بر کرامت ذاتی انسان و منزلت والای زنان تاکید شده است؛ از جمله آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء: ۷۰) و «وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَغَمْلِهِ وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (التحریم: ۱۱) و در آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳) که معیار برتری انسان‌ها را تقوا می‌داند نه جنسیت.

از این رو، هنگامیکه فهم برداشت‌شده از آیه، با شان نزول آیات، بافت زبانی متن و اصول عدالت الهی ناسازگار باشد، نمی‌تواند فهم معتبری باشد و آنجا که امکان ارائه قرائتی عام‌تر و منطبق‌تر با روح قرآن وجود دارد، اصرار بر برداشت‌هایی که موجب خدشه در منزلت و کرامت زنان می‌شود، فاقد وجهت علمی و تفسیری است. نمونه بارز چنین تفسیری، محدود ساختن مصداق واژه «نَفَاثَات» به زنان است؛ تفسیری که نه از منظر لغوی و نه از حیث شان نزول، مستدل و مستند نمی‌باشد.

نفوس و ارواح شرور، ممالک مستکبر و سخن‌چینان

نفوس شرور و خبیثه یا جماعت‌های وسوسه‌گر که با تبلیغات و وسوسه‌ها، تصمیمات افراد را تضعیف می‌کنند، از دیگر مصداق‌های تاویلی است که مفسران در تبیین آیه به آن اشاره کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۸۲۱؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۵۷۶) در این تفسیر، عمدتاً منظور، زنان نیستند بلکه نفوس و گروه‌های شرور مدنظر می‌باشند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۵۲۱).

در این دیدگاه با توجه به تفسیر مفهومی واژه نفاثات و توسعه مصداقی آن، عموم انسان‌ها، ارواح، گروه‌ها و اقوام که با اسباب مختلف مثل ترویج فساد و فحشاء و ترویج جنایات و مفاسد، انسان‌ها را از عزم بازمی‌دارند و در میان جوامع و گروه‌ها، ایجاد نفاق و تفرقه می‌کنند و ارتباطات اجتماعی و ایمانی را از هم می‌گسلند، مدنظر قرار می‌گیرند.

البته درستی این دیدگاه از آن جهت است که باید موصوفی مانند نفوس، جماعات و یا ارواح را در ذهن و تقدیر در نظر بگیریم که با وجود مونث‌بودن «نَفَاثَات»، معنای درستی برای آیه به‌دست آید. همان‌طور که آلوسی در تفسیر آیه و به جهت برطرف نمودن ابهامی که در مصداق نفاثات وجود دارد، این راه‌حل را پیشنهاد داده که می‌توان، نفاثات را صفتی برای موصوفی چون نفوس و ارواح در نظر گرفت. (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۵۲۱) البته باید توجه نمود که درست آن است که صفت برای جمع‌های مکسر مانند نفوس، به صورت مفرد مونث می‌آید (نفاثه) اما در اینجا به جهت حذف شدن موصوف و از طرفی به جهت نشان دادن تعدد نفرات آن، نفاثات به صورت جمع آورده شده است. (رج: همان) اما با توجه به معنای استعاره‌ای و پذیرفته شده «نَفْثُ فِي الْعَقْدِ» که دمیدن در گره به منظور

سحر است، نفاثات را می‌توان در معنای اسم تفضیلی خود بکار برد که دیگر نیازی به تقدیرگرفتن موصوفی مانند نفوس نباشد که نفاثات نقش صفت آن را برعهده گیرد. از سوی دیگر طبق قاعده اصل «الأصل عدم التقدير»، عدم درنظرگرفتن محذوف است یعنی هیچ محذوفی در آیه (یا جمله) درنظر گرفته نمی‌شود مگر آنکه ضرورت معنایی یا نحوی بر وجود آن اقتضا کند (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۹۰) بنابراین تا آنجاکه معنا و نحو جمله بدون تقدیر کامل و درست است، نباید چیزی را محذوف فرض کرد.

برخی مفسران معاصر نیز با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی و در مسیر توسعه مصداقی آیه به تاویل‌هایی متأثر از شرایط جدید روی آورده و تمام کشورها و حکومت‌های مستکبر که به استعمار کشورهای ضعیف پرداخته و قصد تسخیر ایمان و ثروت کشورهای دیگر را دارند، در حوزه معنایی و مصداقی «نفاثات فی العُقَد» قرار می‌دهند (ر.ک؛ شریعتی، بی‌تا، ص ۴۱۸ و طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۳۰۹).

برخی مانند مراغی، «نفاثات» را به معنای نمامین گرفته‌اند. وی معتقد است نیمه، محبت بین دو دوست را به دشمنی تبدیل می‌کند، بگونه‌ای که تشخیص صدق و کذب برای فرد سخت می‌شود. (مراغی، ج ۳۰، ص ۲۶۸) در مقام تحلیل این مصادیق باید گفت: اگر دایره مصداقی آیه را بر ممالک مستکبر، عموم نفوس خبیث و تفرقه‌انداز و نمام گسترش دهیم، از مفهوم لغوی و اصطلاحی نفاث که دمیدن با هدف سحر و افسون‌گری است فاصله گرفته و به لایه‌های دیگر معنا و به عبارت دیگر تاویل وارد شده‌ایم که به نسبت معنای اصلی و استعاری برآمده از خود عبارت «نفث فی العقد» در اولویت اول قرار نمی‌گیرند.

نتیجه‌گیری

بررسی معناشناختی واژه «نفاثات» در آیه چهارم سوره فلق نشان داد که بخش عمده‌ای از برداشت‌های تفسیری موجود، متأثر از بافت‌های فرهنگی و اجتماعی مفسران بوده است و الزاما مقتضای ساخت زبانی تاریخی و معناشناختی قرآن نیست.

از منظر ریشه‌شناسی، «نفث» به معنای «دمیدن نرم همراه با قصد تاثیرگذاری غیرمادی» است. بدین ترتیب ترکیب «النَّفَاثَاتُ فِي الْعُقَدِ» بیانگر نوعی عمل رمزی یا آیینی برای تاثیرگذاری پنهانی بر نفس و اندیشه انسان است نه صرفا اشاره به دمیدن فیزیکی بر گره‌ها. همراهی این تعبیر با واژه‌های «شر» و «عقد»، نشانگر این است که مقصود قرآن در این آیه، هشدار نسبت به نفوذ شرورانه کلام و القانات شیطانی به جهت تاثیر بر جسم و روان انسان است؛ مفهومی که به جنس یا صنف خاصی محدود نمی‌شود.

تحلیل دقیق‌تر یافته‌ها بیانگر آن است که «تاء» در «نفاثات» بیش از آنکه نشانه تانیث باشد، نشانه مبالغه در ساخت واژه است و این دیدگاه با تحلیل‌های متنی و فرامتنی بر مبنای معناشناسی زبانی سازگارتر است یعنی «تاء» دلالت بر شدت و تکرار فعل «نفث» دارد نه اینکه بر جنسیت فاعل آن دلالت داشته باشد.

از سوی دیگر، تحلیل روایی و تاریخی شان نزول سوره و مقایسه آن با دیگر نقل‌های تفسیری نشان می‌دهد که اختصاص دادن این واژه به «زنان ساحر»، پشتوانه زبانی و روایی مستحکمی ندارد و بیشتر بازتاب ذهنیت مردسالارانه و ساخت‌های اجتماعی عصر مفسران است. این امر ضرورت بازخوانی تفسیر قرآن با رویکردهای معناشناسی و تفکیک «نصّ قرآنی» از خوانش‌های تاریخی و جنس‌محور را برای زدودن سوءبرداشت‌های جنسیتی در تفسیر قرآن یاری می‌رساند.

منابع

قرآن کریم

- ابن حنبل، احمد، (۱۴۱۹ق)، مسند احمد بن حنبل، بیروت، عالم الکتب.
- ابن عقیل، عبدالله بن عبدالرحمن. (۱۴۲۱ هـ). شرح ابن عقیل علی ألفیه ابن مالک. بیروت: دار الفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی. (بی‌تا). لسان العرب (ج ۶). بیروت: دار صادر.
- ابن عاشور، محمد طاهر، (۱۴۲۰ق)، التحریر و التنویر من التفسیر، (ج ۳۰)، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن عجبیه، احمد، (۲۰۱۰م)، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، (ج ۸)، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲ق)، المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز، (ج ۶)، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، أحمد بن فارس، (۱۴۱۲-۱۴۱۳ ق). مقاییس اللغة (ج ۵). بیروت: دارالجلیل.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، (ج ۹)، بیروت دارالکتب العلمیه.
- ابو حیان، محمد بن یوسف، (۱۴۲۰ق)، البحر المحیط فی التفسیر، (ج ۱۱)، بیروت: دار الفکر.
- أزهري، أبو منصور، (۲۰۰۱)، تهذیب اللغة، ج ۱۵، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- اشقر، عمر سلیمان، (۱۴۲۲ق)، عالم السحر و الشعوذة، اردن، النفائس.
- آلوسی، محمود بن عبدالله، (۱۴۱۵ق)، روح المعانی، ج ۳۰، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- امیل، یعقوب، (۱۳۶۷ش)، موسوعة النحو و الصرف و إعراب، ج ۱، بیروت: دار العلم للملین.
- امین، نصرت بیگم، (بی‌تا)، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، (ج ۱۵)، اصفهان: انجمن حمایت از خانواده‌های بی‌سرپرست اصفهان.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۰۷ق)، صحیح البخاری؛ تحقیق: د. مصطفی دیب البغا؛ بیروت: دار ابن کثیر.
- بدال‌الدین عینی، أبو محمد محمود؛ (بی‌تا)، عمدة القاری شرح صحیح البخاری؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- برجشتراسر، (۱۹۸۲)، التطور النحوی، تصحیح: رمضان عبدالنواب، قاهره: مکتبه الخانجی.
- بغوی، حسین بن مسعود، (۱۴۲۰ق)، تفسیر البغوی، (ج ۵)، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸ق)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، (ج ۵)، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- پاکتچی، احمد، (۱۳۹۹ق)، رویکردهای معناشناختی در مطالعات قرآنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جواد، علی، (۱۴۲۲ق)، المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، بیروت، الساقی.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۵ش)، تفسیر تسنیم، قم، اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۹۸۷م)، الصحاح فی اللغة (ج ۵). بیروت: دار العلم للملین.
- حسینی امین، حسین و همکاران، (۱۳۹۸)، بررسی نشانه‌شناسی سحر در قرآن کریم، فصلنامه مطالعات متون اسلامی، شماره سوم، پیاپی ۱۵.
- حرّ عاملی. (بی‌تا). وسائل الشّیعه. ج ۱۷. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- حمیری، عبدالله بن جعفر، (۱۳۷۱ش)، قرب الإسناد، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) لإحياء التراث.

- خلعت‌بری، حسام‌الدین و رحمانی، مه‌ری. (۱۳۹۳ش). «دیدگاه اسلام و یهود درباره سحر»، سراج منیر، ش ۱۵، صص ۱۰۵-۱۳۲.
- خویی، ابوالقاسم. (بی‌تا). مبانی تکملة المنهاج. (ج ۱)، قم، مؤسسه احیاء آثار امام الخویی.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد، (۱۴۱۲ق)، مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار الشامیه.
- رحمانی، محمدرضا، (۱۴۰۱ق)، «بازخوانی انتقادی قرائت‌های جنسیت‌محور از آیات قرآن با تأکید بر مبانی زبان‌شناختی»، فصلنامه پژوهش‌های تفسیری معاصر، ش ۲۹، صص ۵۵-۸۰.
- زمخشری، محمودبن عمر، (۱۴۰۷ق)، الکشاف، (ج ۴)، بیروت: دارالکتاب العربی.
- سبأوی، (بی‌تا)، الکتاب، مشهد: دیوان ضیاء
- سجستانی، ابوداود، (بی‌تا)، سنن ابوداود، سوریه: الفکر.
- سیبویه، (۱۴۰۹ هـ). الکتاب. تحقیق عبد السلام هارون، ج ۴، بیروت: دارالجلیل.
- سیدموسوی، سیدحسین، مرتضوی، سیدمحمد و عبدالله‌زاده، سیدحسن. (۱۳۹۹ش)، «بررسی تطبیقی تأثیر سحر بر پیامبر اسلام (ص) در صحیح بخاری و صحیح مسلم با توجه به شان نزول معوذتین»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ش ۱۱، صص ۲۵۳-۲۷۶.
- سیوطی، جلال‌الدین، (۱۴۲۱ق)، الإتقان فی علوم القرآن، (ج ۲)، بیروت: دارالکتاب العربی .
- شریعتی مزینانی، محمدتقی، (بی‌تا)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- شوکانی، محمد، (۱۴۱۴ق)، فتح القدیر، (ج ۶)، دمشق: دار ابن کثیر.
- صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۹۸ش)، قرآن و حقوق زن در اسلام، تهران: مرکز فرهنگی و انتشارات منیر.
- صادقی تهرانی، محمد، (۱۴۰۶ق)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة، (ج ۳۰)، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- صافی، محمود، (۱۴۱۱ق)، الجدول فی إعراب القرآن و صرفه و بیانه مع فوائد نحویة هامة، (ج ۳۰)، دارالرشید.
- الصبان، أحمد، بی‌تا، حاشیة الصبان علی شرح الأشمونی علی ألفیة ابن مالک. دار الفکر.
- صدوق، محمدبن علی، (۱۳۷۸ش)، عیون أخبار الرضا، تهران: نشر جهان.
- طالقانی، محمود، (۱۳۶۲ش)، پرتوی از قرآن، (ج ۶)، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، (۱۳۵۲ش)، المیزان فی تفسیر القرآن، (ج ۲۰)، بیروت: موسسه الاعلمی.
- طبرانی، سلیمان‌بن احمد، (۲۰۰۸م)، التفسیر الکبیر (طبرانی)، (ج ۶)، اربد: دارالکتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل‌بن حسن، (۱۴۰۸ق)، مجمع البیان، ج ۱۰، بیروت: دارالمعرفه.
- طبری، محمدبن جریر، (۱۴۲۲ق)، جامع البیان عن تأویل آی القرآن (تفسیر الطبری)، ج ۲۴، قاهره: هجر.
- طنطاوی، ابن جوهری، (۱۴۲۵ق)، الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، (ج ۲۶)، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- طوسی، محمدبن حسن، (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن: بیروت دار احیاء التراث العربی.
- فخررازی، محمدبن عمر، (۱۴۲۰ق)، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، (ج ۳۲)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۹۸۸م)، العین (ج ۸). بیروت: دار ومکتبة الهلال.
- قرطبی، محمدبن احمد، (۱۳۶۴ش)، الجامع لأحكام القرآن، (ج ۲۰)، تهران: ناصر خسرو.
- قطب، سید، (۱۴۰۸ق)، فی ظلال القرآن، (ج ۶)، بیروت: دارالشروق.
- قمی، علی‌بن ابراهیم، (۱۳۶۷ش)، تفسیر القمی، قم، الکتاب.
- ملکی، زهرا و محمدرضا اسفندیار، (۱۴۰۴)، تحلیل تطبیقی مبانی نظری عرفان و جادو در ادیان ابراهیمی با تأکید بر عرفان اسلامی، قبلا و مسیحی، مجله ادیان و عرفان، ش ۵۸، صص ۱۰۳-۱۲۳
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحارالنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مراغی، احمد مصطفی، (بی‌تا)، تفسیر المراغی، (ج ۳۰)، بیروت: دارالفکر.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، (ج ۲۷)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مهریزی، مهدی، (۱۳۸۵ش)، جنسیت و ترجمه قرآن، بینات، ش ۴۹ و ۵۰، ص ۳۳-۴۱
 میبیدی، احمدبن محمد، (۱۳۷۱ش)، کشف الاسرار و عده الأبرار، (ج ۱۰)، تهران: امیر کبیر.
 نجفی، محمدجواد، (۱۴۰۴ش). «افسانه افسون‌شدن پیامبر (ص) در سوره فلق: تفسیر تطبیقی علامه طباطبائی و محمد صادقی
 تهرانی»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ش ۱۱، صص ۱۲۳-۱۳۶.
 نیشابوری، مسلم‌بن حجاج، (۱۴۱۹ق)، صحیح مسلم؛ ریاض: بیت الافکار الدولیه.
 واحدی، علی‌بن احمد، (۱۴۳۰ق)، التفسیر البسیط (واحدی)، (ج ۲۵)، عربستان: جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه.

References

The Holy Qur'an

- Abū Ḥayyān, Muḥammad ibn Yūsuf. (1420 AH). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Al-Azharī, Abū Maṣṣūr. (2001). *Tahdhīb al-Lughah*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Al-Ṣabbān, Aḥmad. (n.d.). *Hāshiyat al-Ṣabbān 'alā Sharḥ al-Ashmūnī 'alā Alfiyyat Ibn Mālik*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ālūsī, Maḥmūd ibn 'Abdullah. (1415 AH). *Rūḥ al-Ma'ānī*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Amīl, Ya'qūb. (1367 SH). *Mawsū'at al-Naḥw wa al-Ṣarf wa al-I'rāb*. Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn. [In Arabic]
- Amīn, Nuṣrat Baygum. (n.d.). *Makhzan al-'Irfān dar Tafsīr-i Qur'ān*. Association for the Support of Families without Guardians, Isfahan. [In Persian]
- Ashqar, 'Umar Sulaymān. (1422 AH). *Ālam al-Siḥr wa al-Sha'wadhah*. Al-Nafā'is. [In Arabic]
- Badr al-Dīn al-'Aynī, Abū Muḥammad Maḥmūd. (n.d.). *Umdat al-Qārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Baghawī, Ḥusayn ibn Mas'ūd. (1420 AH). *Tafsīr al-Baghawī*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Bayḍāwī, 'Abd Allāh ibn 'Umar. (1418 AH). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta'wīl*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Brugsträsser. (1982). *Al-Taṭawwur al-Naḥwī*. Ed. Ramaḍān 'Abd al-Tawwāb. Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
- Bukhārī, Muḥammad ibn Ismā'īl. (1407 AH). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Ed. Muṣṭafā Dīb al-Bughā. Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- Del Olmo Lete, G., & Sanmartín, J. (2003). "A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition" (Vol. 1, pp. 662–663). Brill.
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1420 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr (Maḥfātīḥ al-Ghayb)*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1988). *Al-'Ayn*. Dār wa Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]
- Fiebras, A. (2020). *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Himyarī, ‘Abdullah ibn Ja‘far. (1371 SH). *Qurb al-Isnād*. Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Ihyā’ al-Turāth. [In Arabic]
- Hurr al-‘Āmilī. (n.d.). *Wasā’il al-Shī‘ah*. Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Ihyā’ al-Turāth. [In Arabic]
- Husaynī Amīn, Husayn et al. (1398 SH). “Barresi-yi Nishāneh-Shināsī-yi Sihr dar Qur’ān-i Karīm.” *Quarterly Journal of Islamic Text Studies*, no. 3 (serial no. 15). [In Persian]
- Ibn ‘Ajībah, Aḥmad. (2010). *Al-Baḥr al-Madīd fī Tafsīr al-Qur’ān al-Majīd*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn ‘Aqīl, ‘Abdullah ibn ‘Abd al-Raḥmān. (1421 AH). *Sharḥ Ibn ‘Aqīl ‘alā Alfiyyat Ibn Mālik*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad Ṭāhir. (1420 AH). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Mu‘assasat al-Tārīkh al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ibn ‘Aṭīyyah, ‘Abd al-Ḥaqq ibn Ghālīb. (1422 AH). *Al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Fāris, Aḥmad ibn Fāris. (1412–1413 AH). *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah*. Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Ibn Ḥanbal, Aḥmad. (1419 AH). *Musnad Aḥmad ibn Ḥanbal*. ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, Ismā‘īl ibn ‘Umar. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram ibn ‘Ali. (n.d.). *Lisān al-‘Arab*. Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Javādī Amolī, ‘Abdullah. (1385 SH). *Tafsīr-i Tasnīm*. Isrā’ Publications. [In Persian]
- Jawād, ‘Ali. (1422 AH). *Al-Mufaṣṣal fī Tārīkh al-‘Arab Qabl al-Islām*. Al-Sāqī. [In Arabic]
- Jawharī, Ismā‘īl ibn Ḥammād. (1987 CE). *Al-Ṣiḥāḥ fī al-Lughah*. Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn. [In Arabic]
- Khil‘atbarī, Ḥisām al-Dīn & Raḥmānī, Mehrī. (1393 SH). “Dīdgāh-i Islām va Yahūd darbāreh-yi Sihr.” *Sirāj Munīr Journal*, no. 15, pp. 105–132. [In Persian]
- Khū‘ī, Abū al-Qāsim. (n.d.). *Mabānī Takmilat al-Minhāj*. Mu‘assasat Ihyā’ Āthār al-Imam al-Khū‘ī. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH). *Biḥār al-Anwār*. Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1374 SH). *Tafsīr-i Nemūneh*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Malakī, Zahrā & Muḥammad Reza Esfandiyār. (1404 SH). “Taḥlīl-i Taṭbīqī-yi Mabānī-yi Naẓarī-yi ‘Irfān va Jādū dar Adyān-i Ibrāhīmī bā Ta’kīd bar ‘Irfān-i Islāmī, Qabbālā va Masīḥī.” *Journal of Adyān va ‘Irfān*, no. 58, pp. 103–123. [In Persian]
- Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā. (n.d.). *Tafsīr al-Marāghī*. Dār al-Fikr. [In Arabic]

- Maybudī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1371 SH). *Kashf al-Asrār wa 'Uddat al-Abrār*. Amīr Kabīr. [In Arabic]
- Mehrīzī, Maḥdī. (1385 SH). “Jinsiyyat va Tarjumeḥ-yi Qur’ān.” *Bayyināt Journal*, nos. 49–50, pp. 33–41. [In Persian]
- Najāfī, Muḥammad Javad. (1404 SH). “Afsāneh-yi Afsūn Shudan-i Payāmbār (S) dar Sūrah-yi Falaq: Tafṣīr-i Taṭbīqī-yi ‘Allāmeḥ Ṭabāṭabā’ī va Muḥammad Ṣādiqī Tehrānī.” *Journal of Comparative Tafsir Studies*, no. 11, pp. 123–136. [In Persian]
- Naysābūrī, Muslim ibn Ḥajjāj. (1419 AH). *Ṣaḥīḥ Muslim*. Bayt al-Afkār al-Dawliyyah. [In Arabic]
- Pāktachī, Aḥmad. (1399 SH). *Ruvikard-hā-yi Ma ‘nāshinākhtī dar Muṭāla ‘āt-i Qur’ānī*. Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Qummī, ‘Alī ibn Ibrāhīm. (1367 SH). *Tafṣīr al-Qummī*. Al-Kitāb. [In Arabic]
- Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1364 SH). *Al-Jāmi ‘ li-Aḥkām al-Qur’ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic]
- Qutb, Sayyid. (1408 AH). *Fī Zilāl al-Qur’ān*. Dār al-Shurūq. [In Arabic]
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1412 AH). *Mufradāt Alfāz al-Qur’ān*. Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]
- Rahmānī, Muhammad Reza. (1401 SH). “Bāzkhānī-yi Intiqādī-yi Qirā’athā-yi Jinsiyyat-Maḥwar az Āyāt-i Qur’ān bā Ta’kīd bar Mabānī-yi Zabānshinākhtī.” *Quarterly Journal of Contemporary Tafsir Studies*, no. 29, pp. 55–80. [In Persian]
- Ṣādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1398 SH). *Qur’ān va Ḥuqūq-i Zan dar Islām*. Munīr Cultural and Publishing Center. [In Persian]
- Ṣādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1406 AH). *Al-Furqān fī Tafṣīr al-Qur’ān bi-l-Qur’ān wa al-Sunnah*. Mu’assasat al-‘Alamī li-l-Maṭbū‘āt. [In Arabic]
- Ṣadūq, Muḥammad ibn ‘Alī. (1378 SH). *‘Uyūn Akhbār al-Riḍā*. Nashr-i Jahān. [In Arabic]
- Ṣāfī, Maḥmūd. (1411 AH). *Al-Jadwal fī I’rāb al-Qur’ān wa Ṣarfih wa Bayānih ma ‘a Fawā’id Naḥwiyyah Hāmmah*. Dār al-Rashīd. [In Arabic]
- Shawkānī, Muḥammad. (1414 AH). *Faṭḥ al-Qadīr*. Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- Sibawayh. (1409 AH). *Al-Kitāb*. Ed. ‘Abd al-Salām Ḥārūn. Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (1421 AH). *Al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur’ān*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad. (2008). *Al-Tafṣīr al-Kabīr*. Dār al-Kitāb al-Thaqāfī. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1422 AH). *Jāmi ‘ al-Bayān ‘an Ta’wīl Āy al-Qur’ān*. Hajar Publications. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā’ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1352 SH). *Al-Mīzān fī Tafṣīr al-Qur’ān*. Mu’assasat al-‘Alamī. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1408 AH). *Majma ‘ al-Bayān*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]

- Ṭāliqānī, Maḥmūd. (1362 SH). *Partovī az Qur'ān*. Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār. [In Persian]
- Ṭantāwī, Jawharī. (1425 AH). *Al-Jawāhir fī Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Wāḥidī, ‘Alī ibn Aḥmad. (1430 AH). *Al-Tafsīr al-Basīṭ*. Jāmi‘at al-Imam Muḥammad ibn Sa‘ūd al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]